

Lágerek képe – Két magyar irodalmi alkotás a szovjet kommunista diktatúra lágereiről

MÁTHÉ Áron

Pictures of Soviet Lagers: Two Hungarian literary works on the Soviet camps of the communist dictatorship

A szovjet fogság kérdése, a fogság körülményei egészen a rendszerváltoztatásig tabunak számítottak, nemcsak a kommunista történetírásban, de a közbeszédben is. A hadifogság letagadhatatlan ténye mellett a „málenkij robot” és a Gulág szinte említést sem érdemelt. Az utóbbi, egyes esetekben, mint a szovjet bíróság jogos ítélete jelent meg, máskor, egyszerűen az „internálás” fogalma alá sorolták be annak ellenére, hogy ezt a szovjet rendelkezések név szerint is elválasztották a Gulág táborok szervezetétől. A Gulág mint jelenség, kiesett a magyar történettudomány látómezejéből, a „málenkij robot” pedig a társadalom kollektív emlékezetének mély, elfedett rétegeiben maradt fent.

A rendszerváltoztatást közvetlenül megelőzően, majd azt követően, a visszaemlékezők, dokumentumfilmek és a kutatók egy látszólag légtüres térbe léptek be. Érdekes módon azonban a diktatúra nem a teljes tagadást választotta. A szovjet táborvilágot – a Gulág és a GUPVI világát is – bemutatta egy-egy irodalmi alkotás. Örkény István *„Lágerek népe”* című munkája, amelyben a szerző a hadifogságot mutatta be, már 1947-ben napvilágot látott, míg Lengyel József beszámolója (*„Elejétől végig”*) 1962-ben került a közönség elé. A két munkát a Kádár-korszakban később többször is kiadták. A két mű jól példázza, hogy milyen képet próbált a nyilvánosság elé tárni a kommunista rezsim a valójágról.

Lengyel József nevét ma már kevesen ismerik. 1896-ban született, fiatal korától kezdve részt vett a különböző forradalmi csoportok tevékenységében, Szabó Ervin eszmei köréhez kapcsolódva. Az első világháború után a Kommunisták Magyarországi Pártjának alapító tagja lett, és a Vörös Újság munkatársaként dolgozott, majd a kommün idején Korvin Ottó mellett politikai nyomozói szerepet is vállalt, ahol saját visszaemlékezései szerint bántalmazta az őrizeteseket. A Tanácsköztársaság bukása után emigrált, és a nemzetközi kommunista mozgalomban dolgozott, 1930-tól a Szovjetunióban élt újságíróként. Érdemes a *Munkásmozgalom-történeti Lexikon* rá vonatkozó szócikkét idézni: *„1938-ban koholt vádak alapján internálták, majd száműzték. 1955-ben rehabilitálták. Ezt követően hazatért és bekapcsolódott a hazai irodalmi életbe.”* A szócikkben elfelejtették megemlíteni, hogy nem internálták, hanem a Gulágra küldték, méghozzá a sarkkörhöz. Norilszk és Vorkuta lágereiben végzett kényszermunkát, 1947-ben szabadult, és a Moszkva melletti Alekszandrovban telepedett le. 1949-ben Szibériába száműzték, és csak ez után térhetett haza, Magyarországra. Lengyel meggyőződéses kommunista maradt a fogságban és azt követően is. 1962. április 9-én a következőket jegyezte fel naplójában:

„Számomra a kommunizmus nem hit kérdése, tehát ha valamiben csalódtam, akkor nem hiszek. Számomra a kommunistaság létkérdés – pontosabban a létezésé. Ha nem vagyok kommunista, akkor nem vagyok, létem megszűnt. És így, ha valami rossz volt, akkor az nem a kommunizmus tévedése, hanem nem-kommunizmus; és így úgy határolok el magam, hogy küzdök ellene mint ellenséggel.”

Ebben a szellemben íródott önéletrajzi novellagyűjteménye is. Egyik gulágos tematikájú írását hosszú huzavona után az *Új Írás* című folyóirat közölte 1963 januárjában. Fontos kérdés, hogy miért jelent meg ekkor a mű? A párton és az apparátuson belüli küzdelmekben, amelyet Kádár vívott az „ultrák” ellen, a könyv meghatározott szerepet kapott, hiszen a „személyi kultusz” visszásságait leplezte le.

Kádár a mű megjelentetésével nem sokat kockáztatott: a Szovjetunióban ekkor már, szintén hasonló hatalmi konstellációban, megjelent Szolzsenyicin *Ivan Gyenyiszovics egy napja* című műve. Ráadásul, Kádár a szovjet rezsim „nagy terrorjának” felidézésével a kirakós egy darabjával bővítette a saját magáról alkotott képet, amely arról biztosította az ’56 utáni magyar társadalmat, hogy a Kádár nevével fémjelzett rendszer garancia arra, hogy Rákosi-kor eszelős világa nem tér vissza. Lengyel említett önéletrajzi összefoglaló munkája, a gulág-élményekkel kiteljesedve, később 1975-ben, majd 1984-ben jelent meg.

De miről szóltak a novellák? A *Norilszk – kettő* c. elbeszélés a sarkkörü természet szépségét emeli ki. *Nefelejcs* című novellájában az emberi jóindulat van megírva, egy csokor virággal örvendeztetik meg a haldoklót. Mégis, az ábrázolt iszonyat mellett eltörpül ez a jóakarát. Az *Igéző* című kisregény adja a legteljesebb képét a Gulág világának. Itt domborodik ki legjobban a kommunizmus hitpótlékként való értelmezése is. Szürreális párhuzam bontakozik kereszténység és kommunizmus között:

„Harmincöt rokkant, husángokkal felfegyverkezve, mint valami szentséget vagy koporsót fogja körül a tartórudas ládát és viszik a hetven kenyérporciót. A menet, mint papok a körmenetben, lassan megy a tábor udvarán a barakk felé. Legelől Ivan Tyimofejevics. Szakállas öregember, kommunista... kenyérosztó és igazságtevő.”

A köztörvényesek megtámadják a menetet, a kenyerek kiesnek a ládából a földre, és ezeket kell szétosztani. *„Sárral, vérrel, földdel beszennyezett, piszkos, undorító, megbecstelenített kenyereket.”* A párhuzam egyértelmű: mintha az Úr testének a meggyalázását írná le. De valami furcsa finton is keveredik csattanóként a végére. A kenyérért vívott harc leírása után ezzel fejezi be: *„Ötezer kilométer távolságban nagy háború folyik”*. Ugyanitt a poklot is megfesti:

„Az őrtoronyból nyolc lobogó máglya fényénél mindent látni. Ami nem látszik, azt a farkaskutyák jelentik. A kutyák hosszú lánc gyűrűben végződik. A gyűrű az őrtornyok közt kifeszített drótra van ráfűzve, úgy futkosnak őrtoronytól őrtoronyig. A dróthoz súrlódó vas sívít, a lánc zörög, a nyolc farkaskutya ugat, üvölt, vinnyog. Gyantás fenyőhasábok ropognak, süstörögnek, nyolc máglya lobog.”

Ez az infernális kép a kommunista totalitáson belül egyértelműen a bibliai „külső sötétség”, a kivettség helyszínét mutatja. A furcsa, alig értelmezhető fintonok máshol is feltűnnek a műben. A világháborúra való említett utaláshoz kapcsolódik egy hasonló megjegyzés, amellyel a táborbeli éhséget úgy ellenpontoszza, hogy Leningrádban is éheznek, ahol éppen akkor folyt az ostrom.

Egy pénzügyűjtőgető fogoly alakja is felbukkan, aki a lágerben gyakorlatilag az élete árán, a korabeli szovjet viszonyok között is tekintélyes vagyont gyűjtött össze a zsákjában. Halálát így kommentálja: nem úgy élt, mint Morgan, Rotschild vagy Rockefeller, de ugyanúgy meghalt. Megjelenik a kommunista paradoxon is:

„Volt egyszer egy áruló a pártban, még a régi, illegális világban. Sok embert hóhérekre juttatott. Őróla beszélt egy Lenin: Hóhérmunkát végzett, de hogy ezt folytathassa, százakat kellett beszerveznie a pártba.” Profánabban megfogalmazva a fejlődés eredményeit: *„De az megvan, hogy a kommunizmusra kell hivatkozni és a népre, mikor ellenünk kell beszélniük.”*

Olvashatunk egyfajta eleve elrendelésről is: Lengyel József kommunista marad a lágerben is. A vele együtt szabaduló öreg doni kozák (azaz a javíthatatlan ellenforradalmár) viszont a köztörvényesekkel barátkozik – vajon paranoia felfedezni ebben 1956 Kádár-féle parafrázisát, miszerint a köztörvényesek fognak össze a fasisztákkal? A mű egészét talán Lengyel Józsefnek azzal az 1961-es naplőbejegyzésével lehetne összefoglalni, hogy a szocializmus erejét mi sem mutatja jobban, minthogy kibírta Sztálint és Rákosit.

A másik mű, Örkény István „*Lágerek népe*” című szociográfiája, szerzője a Don-kanyarban, 1943 januárjában lett hadifogoly, munkaszolgálatosként. 1945-től a Központi Antifasiszta Iskolán lett tanár, Rákosi Mátyás, Révai József és Lukács György mellett. Örkény ekkor meggyőződéses kommunista volt, akit ugyan annyiból nem kellett „újraoktatni” a szovjet lágerekben, hogy nem egy ellenséges rendszer kegyeltjeként, hanem épp ellenkezőleg, megvetettjeként került szovjet fogságba, ráadásul, feltehetően édesapjához fűződő ellentmondásos viszonya miatt, elutasította a polgári berendezkedést. Születésének 100. évfordulóján fia beszélt erről egy interjúban az index.hu internetes magazinnak: „*A döntő a hadifogság volt. Ott megkapta, amit mindig is akart, megszabadulhatott a polgári státuszától. Nem szerette, hogy a státusza határozza meg, hogy kicsoda. Ott egy senki volt.*” Örkény egészen 1956-ig elkötelezett volt a párt hivatalos irányvonala mellett, a forradalom idején azonban mintha hályog hullott volna le a szeméről, a Szabad Kossuth Rádiónál vállalt szerepet. A megtorlás idején komolyabb retorzió ugyan nem érte, de sokáig hallgatásra kényszerült. A konszolidált Kádár-rendszerben azután lassan ismét a nagyközönség elé kerülhettek új művei, többek között a „*Lágerek népe*” is újabb kiadásokat megért.

A mű 1947-ben jelent meg először az *Új Magyarország* című hetilapban, amelyet Boldizsár Iván szerkesztett, aki haditudósító volt a doni fronton, és közel sem szovjetbarát hangnemben írt. A későbbi kiadásokba bekerült egy olvasói levél azok közül, amelyeket a *Lágerek népe*-sorozat miatt az *Új Magyarországhoz* küldtek be, e szerint nem volt olyan, hogy a szovjetek a magukat megadni kívánókra lőttek, a szovjet fiatalok önként jelentkeztek, hogy ápolhassák a sebesült foglyokat, sőt, egyes bűnös foglyok még abban a megtiszteltetésben is részesülhettek, hogy orosz vért kaptak! Éhezni természetesen nem éheztek a foglyok. Valószínű, hogy a levél pártutasításra került a laphoz, hogy riasztó ellensúlyként hasson a tényeket egyébként rugalmasan kezelő örkényi antifasiszta propagandamű esetében. A könyv megjelent 1973-ban és 1981-ben is, az utóbbi kiadásba bekerült egy interjú Örkény Istvánnal:

„Foglyai voltunk egy olyan országnak, amelyre fegyverrel támadtunk, holott az soha semmiben nem vétett ellenünk. Mégis emberségesen bántak velünk, legfeljebb káromkodni hallottam az őreinket, de négy és fél év alatt nem láttam azt, hogy valaki megütött volna egy foglyot.”

A könyv meghatározott dramaturgiával építkezik, az első lépés az éhség, amelyet megrendítően ír le Örkény. A második a munka, pontosabban a kezdeti munkakerülés, később pedig a magyarok lesznek a legjobb munkások. Fontos színfolt a „dolgozó tisztek” jelensége, akiknek már semmi közük a „tisztikaszthoz, a második Magyarországhoz”. Utána szól a kereskedésről, és itt emlékezik meg röviden a zsidókérdésről is: óvatosan, egyensúlyozgatva, beszél az antiszemitizmusról, a zsidó bosszúvágyról, arról, hogy nem csak a zsidók „feketézték” a táborban, és hogy a zsidóknak is dönteniük kell. Jellemző, hogy a Magyar Légión megalakulásakor a „horthysta” tiszteket teszi felelőssé a kudarcért, hogy nem vehetett részt a harcokban, valójában Sztálinnak esze ágában sem volt bármit is a magyarokra bízni. Szó esik a lágerszínházról és a kulturális életről is. A klerikális reakció elleni hangon ír Mindszentyről, aki ellenzi a földreformot. A könyv nagy részét egyéni élettörténet alkotják, akik leleplezik a háború előtti rendszert. Örkény sejtetni enged, hogy a magyar embernek javára vált a fogság: „*A honvágy volt az, ami a világnézeti fejlődést is megindította... Ez indította meg a nagy öntisztulást, a leszámolást a múlttal, önmagunkkal.*” Az új ember kikovácsolta a perekovka jelenségét egyik szereplője szájába adja: „*Én itt a fogságban megváltoztam. Új emberként indulok egy merőben új világba.*”

Van-e különbség a két lágerekről szóló irodalmi mű között? Lengyel igazi kommunista volt, Örkény pedig inkább a társutas antifaszizmus képviselője lett, és nem szakadt el a nemzeti közösségtől: a magyar sors miatt aggódás megrendítően jelenik meg műve egy pontján:

„Félő, hogy e viharos évek megbontották a magyar közösségérzést... E kor magyarja talán végérvényesen és jóvátehetetlenül letépte fényes nemzeti bélyegét, egyarasznyi kört húz maga köré, szüleit és ivadékait ebbe a krétakörbe behelyezi, és hallani sem akar átfogóbb felelősségértől.”

Lengyel műveiből viszont az a kommunista ember rajzolódik ki, amelynek úgymond megszületéséről Örkény is írt, de Örkény könyve inkább emberi attitűdöt sugall, Lengyelé pedig inkább embertelenét, mert a teremtésből kiszakadó, a saját maga által létrehozott, kietlen, lélektelen valóságban elveszett kommunista „új ember” tanúságtétele.

GULÁGKUTATÓK

NEMZETKÖZI TÁRSASÁGA

NEMZETKÖZI KONFERENCIÁJA

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MAB SZÉKHÁZ, MISKOLC, ERZSÉBET TÉR 1.

2012. ÁPRILIS 11. SZERDA 9.00-18.00

Fővédnökök:

Holczinger Ferenc SJ Igazgató Úr - Fényi Gyula Jezsuita Gimnázium és Kollégium, Miskolc

Molnár Péter Elnök Úr - Miskolc Megyei Jogú Város Önkormányzatának Képviselője az Oktatási, Kulturális, Turisztikai, Ifjúsági és Sport Bizottság elnöke

- ◆ 2012. április 11. Délelőtti szekció
9.00–10.00 Regisztráció.
10.00–10.40 Megnyitó, köszöntések.
10.40–11.00 Várdy Béla: A Gulág megszületése, kifejlődése és mibenléte.
11.00–11.20 Vladimir Rott: Ne felejtünk! Visszaemlékezés a Gulágra.
11.20–11.40 Bognár Zalán: Sztálin 1944. december 16-ikái határozatának végrehajtása a Kárpát-medencében.
11.40–12.00 Tatjana Guszarova: Egy család utazása Gulag-országban az 1940-es évek végén és az 50-es években.
12.00–12.20 Barabás László: Gulág és málenkij robot.
12.20–12.40 Stark Tamás: Magyar civilek elhurcolása a Szovjetunióba, különös tekintettel a budapesti deportálásokra.
12.40–13.00 Várdy Huszár Ágnes: A Gulágról hazajötték visszaemlékezései, mint történelmi források
13.00–13.30 Vita, hozzászólások
- ◆ 2012. április 11. Délutáni szekció
15.00–15.20 Molnár D. Erzsébet: Kárpátaljai magyarok a donbázi munkaszolgálaton
15.20–15.40 Murádin János Kristóf: Málenkij robot – Kolozsváriak szovjet fogságban (1944–1948)
15.40–16.00: Máthé Áron: A szovjet fogság képe a kommunista diktatúra idején
16.00–16.20 Kunt Gergely: „A kommunisták azért neheztek rám, mert Hitler idején nemzeti szocialistának vallottam magam” – avagy egy világkép és mozdulatrugói
16.20–16.40 Simon Gábor: Nyíregyháza és a Gulág
16.40–17.00 Majorszki András: Ondiak (Zemplén m.) kényszermunkán a Szovjetunióban (1945–1947)
17.00–17.20 A Gulág-szeminárium legjobb dolgozata
17.20–18.00 Vita, hozzászólások, a konferencia zárása

Kísérő rendezvények:

- ◆ 2012. április 12. csütörtök 9.30-11.00
Helyszín: Fényi Gyula Jezsuita Gimnázium és Kollégium (Miskolc, Fényi Gyula tér 2-12.)
Szent Ignác épület, Fényi Gyula terem
Programok: Előadások, műhelybeszélgetés a Gulágról, Várdy Huszár Ágnes és Várdy Béla professzorok, Duquesne Egyetem, Pittsburgh, USA; Tatjana Guszarova, Lomonoszov Egyetem, Moszkva, Oroszország
Kamarakiállítás: Szovjet fogságban – Emlékek Dr. Gyermekek László rabságának idejéből (Budapesti Történelmi Múzeum kiállítása, táblákon)
- ◆ 2012. április 13. péntek 16.30-18.00
Helyszín: Nyilas Misi Ház, Léway József Közművelődési Egyesület (Miskolc, Kossuth u. 17.) Oratórium
Program: Gulyás Gyula filmrendező előadása. Részletek Gulyás Gyula „Málenkij robot” (1987-1989) című dokumentumfilméből. Beszélgetés a rendezővel.

Rendező intézmények:

GKNT

Gulágkutatók Nemzetközi Társasága <http://www.gknt.hu>
Miskolci Egyetem BTK Történet-tudományi Intézet
<http://bolcsesz.uni-miskolc.hu>, <http://tortenelemszak.uni-miskolc.hu>
Fényi Gyulai Jezsuita Gimnázium és Kollégium www.jezsu.hu
Léway József Közművelődési Egyesület <http://www.nyilasmisi.hu>
MTA MAB Történettudományi Munkabizottság <http://mab.mta.hu>

MTA
MAB